

Profeten Jona

En motivhistorisk studie.

Profeten Jona och hans äventyrliga seglats har i alla tider fånglat den fromma fantasien. Man behöver blott tänka på den folkliga konsten och på Karlfeldts kända dalmålning på rim. När en modern författarinna vill ge tidsfärg åt en 1700-tals miljö, låter hon en fältväbelänka ha följande tänkespråk på sin vägg: "Ninive then store stad / Gjorde bot som Jone bad."¹ Bonaden har lånat sin devis från en av den karolinska psalmbokens psalmer i stora landsplågor, vars fjortonde vers lyder på detta sätt.² Olov Hartman har samme profet med i kyrkospelet Profet och timmerman, och Eric Grönlund använder Jona som exempel på bönhörelse och lämnar ett synnerligen realistiskt bidrag till den stora floran av Jonamotiv.³ Om man vill veta ytterligare om den märklige profeten, kan man lämpligen läsa meissensuperintendenten Gregor Strigenitz' 122 predikningar i ämnet.⁴

I svensk psalmtradition finnes en synnerligen innehållsrik psalm, som utförligt uppehåller sig vid Jonas äventyr. Med stor skicklighet har olika författare sökt utvinna de mest skilda uppbyggelsemotiv. Detta gäller icke minst Johann Arndt, som vid ett flertal tillfällen har dokumenterat sig som en intresserad kännare av profeten Jona.⁵

Den svenska Jona-psalmen, "Gudz nåde och barmhertigheet / Bör oss alltid tacka och lofwa med flijt", tager upp ett stort antal av de mest vanliga motiven. Vid denna motivhistoriska analys följer jag Åbo-psalmbokens text.

Psalmen finnes för övrigt i ett stort antal psalmböcker såsom Thenna nya hand-book (Meurer) 1650. (appendix), En ny fullkombligh psalmbok (Keyser) 1677, Then swänka psalm-boken (Keyser) 1682, Ett nytt manuale (Keyser) 1665. (appendix), Manuale sveticum (Keyser) 1663. (appendix), Manuale (Grefwe) 1668. (appendix), Ett nytt manuale (Wall) 1667. (appendix), Manuale (Grefwe) 1670, 1672, 1673, 1679 och 1682. (appendix), Itt nytt swenskt manuale (Keyser) 1675, 1679 och 1681. (appendix), Ett nytt manuale (Hetstädt) 1671 el. 1672. (appendix), Manuale sveticum (Keyser)

¹ Ebba L. Lewenhaupt, God afton, vackra mask. 1953, s. 216.

² Gps 309: 14.

³ Olov Hartman, Profet och timmerman. 1954. Eric Grönlund, Bönerna. Vår kyrka 11/2 1954.

⁴ Gregor Strigenitz, Jonas, d.i. Auslegung der wunderbaren und doch ganz lehrhaften und trostreichen Historie etc. in 122 Predigten. 2. Ausgabe. Leipzig 1602. Läsaren torde observera, att arbetet är i folioformat. Jfr även G. Hagelin, Roms katakomber. 1948, s. 160 ff.

⁵ Utförlig presentation av Arndt och den med Jona-motivet förknippade symboliken i B. Wahlström, Jonas i valfiskens buk. I. Göteborgs Posten 1/2 1954. II. 2/2 1954. Se även gps 282: 11. En intressant passus även i Analecta hymnica. IV. Hymni inediti. 1889, s. 25 (nr 27: 6). In festo Paschalis.

1682, Ett nytt fullkomligt svenskt manuale (Keyser) 1686, Manuale svecicum (Keyser) 1685, 1687 och 1688, Manuale (Rahm) 1689, Clenodium (Rahm) 1689 och 1690, Thet malmöiske bibliske andelige röök-altar (Habergerger) 1690, Manuale (Keyser) 1690, Manuale svecicum (Keyser) 1691, Clenodium (Lönbohm) 1683, Clenodium (Eberdt) 1684, Clenodium (Keyser) 1687, Clenodium (Eberdt) 1689, Otia sacra (Keyser) 1691, The christnas andeliga kyrckio-skatt (Lönbohm) 1680, En fullkomligh psalm-book (Lönbohm) 1682, Andeligt röök-offer (Lönbohm) 1685.

Den rikliga användningen av Jona-motivet kan bl. a. förklaras av dess lämplighet som botmotiv.⁶ Detta anges också i psalmen med orden "poenitentz och boot". Det är särskilt den ninivitiske konungens hörsamhet mot Guds bud och hans befallning till undersåtarna, som har satt sina djupa spår i den asketiska litteraturen. Swedberg har kanske mer än någon annan förstått att utnyttja historien om Ninives botgöring, som även omfattade djuren, i konkreta situationer i Sverige. Han ansåg sig t.o.m. ha gjort det så bra, att han med Jona och ninivernas säck och aska måste fly in i Västergötland för att föda sig och profetera där.⁷

Jona fick vara med och förmana sådana kristna, som av olika anledningar hade förkastat det urgamla bruket att fasta. Den ovannämnde Swedberg säger bestämt ifrån, att fastan visst icke är Gud misshaglig. Bevisen för detta äro många nog, men han anser, att det räcker med att hänvisa till ninivernas exempel⁸ Den gamla svenska kyrkotraditionen följde botgörarna i Ninive, och det var först en mera förvärldsligad tid, som till Swedbergs och många andras stora förargelse bröt seden.

I psalmen komma samma tankar till uttryck i nära nog bibelparafaserande ordalag: "När konungen aff Ninive förstod thet / Sin konungzlige crono han straxt afflät / Sijn purpurkläder med / En säck aff håår / Han på sigh baar / Satte sigh i asko nedh. Han lät vthropa öfwer all then stadh / Ingen skal smaka dryck eller maat / Eij menniskio eller qwick / Tager säck vppå / Gudh beder ock så / Om nåde hwar för sigh."

Jonas äventyr i Ninive lämpade sig utom som botmotiv även till betraktelser över Guds barmhärtighet och allsmäktighet. Det är bekant från bibelboken och från olika slags utläggningar på vers och prosa, att ett av de mera dramatiska momenten äro förknippade med den underbara kurbitsen. Det är kanske just kurbitsberättelsen och dess lärdom för den vred-

⁶ Heinrich Müller, Geistliche Erquickstunden. II. 1666, s. 214 f. Arndt, Postilla. 1885, s. 528. Jesper Swedberg, Catechismi gudliga öfning. 1709, s. 646 och 647. Dito, David och Natan. 1713, § 49, 50, 51, 52, 53 och 55. Dito, Gudelig beredelse. 1713, § 15 ff. Dito, Gudeligt samtal. 1709, s. 744 f. Dito, Gudz barnas heliga sabbats ro. I. 1710, s. 94, 99, 100 och 567. Dito, Herre, ho tror vår predikan. 1709 och 1713, § 11. Dito, Om stora bönedagars firande. 1711, § 12. Se även G. Lizell, Swedberg och Nohrborg. 1910, s. 81. Lizell påpekar, att Jonas historia utgör en tröstgrund för Swedberg. Jfr Minnen av Fredrik Fryxell. 1841, s. 60.

⁷ Swedberg, David och Natan, § 50.

⁸ Swedberg, Catechismi gudliga öfning, s. 646 f.

gade Jona, som är själva kontentan för många av de otaliga utläggarna. Psalmen uttrycker det på följande vis: "En syndares död begär jagh ey / Men at han omwender sig från syndzens wägh / Och medh mig lefwa må / Hwar wände sigh / Från synden til migh / Min nåde skal han få."

Arndt skriver, att Jona jämrade sig över den sköna kurbitsen, som han icke lagt ned något arbete på att skapa.⁹ Gud hade däremot skäl att jämra sig över en sådan stor stad som Ninive, som han hade skapat. Ja. Arndt utlägger bibelstället liksom om Gud "kostat på" stora summor pengar på alla dessa tusen människor, som han hade fött och uppehållit. Gud har ett barmhärtigt hjärta, och det är oföränderligt i evighet. En liknande kommentar fast mera kortfattad förekommer i postillan.¹⁰

Lütkekan mediterar på samma vis.¹¹ Sriver återgiver även händelsen på liknande sätt och kommer också till samma slutsats.¹² Formuleringen hos Swedberg förtjänar att ihågkommas.¹³ Kurbitsen blev till under en enda natt. En människa däremot har icke så hastigt sprungit fram till liv. Kurbitsen förgick dock under en enda natt, men en kristen är skapad till evigt liv och skall icke förgås som en kurbits. Hon har den förmånen, att hennes fördärv har gått Gud till hjärtat.

Vad dessa asketikens stora konstnärer och förkunnare uttrycker mer eller mindre formfulländat, säger den gamla psalmen betydligt mera naivt och troskyldigt. Psalmen utmärker sig bl. a. just genom sin starka bibeltrohet, som har förbjudit en symbolmättad tolkning eller omskrivning av Jona-berättelsen.

"Gudh lät en kurbitz wäxa så sköön / Öfwer Jona hufwudh medh bladen grönn / Hans hierta ther aff bleff lätt / Han gladdes ther widh / Gaff sigh til fridz / All sorg war tå förglömd. Förr solen gick vp then andra dagh / Gudh skickade en matk som ödelad / Then kurbitz slätt i grund / Then matk stack hårdt / Thet wijsnade bort / Alt i så stackot stund. Gudh skickade en östan wind så heet / At Jonas ther wannmächtedes widh / Och solen skinte warm / Han önskade sigh at wara lijk / Än lefwa i sådan harm."

Om man har denna naivistiska berättelsekonst i minne, är det liksom att resa till en främmande världsdal, när man följer kurbitsmotivet hos symbolikens män. Arndt menar, att kurbitsen är den världsliga glädjen, som den onda naturen söker, men som plötsligt blir borttagen — såsom Jonas kurbits.¹⁴ Müller, som har sinne för vänskapen och gemenskapen, låter kurbitsen betyda en god vän, som man anförtror allt och hos vilken man söker

⁹ Arndt, Fyra böcker om een sann christendom. II. 1647, s. 96 f.

¹⁰ Arndt, Postilla, s. 447.

¹¹ Joachim Lütkekan, Försmaken på Gudz godheet. 1662, s. 18 f.

¹² Christian Sriver, Siäle-skatt. III. 1723—1727, s. 931.

¹³ Swedberg, David och Nathan, § 49.

¹⁴ Arndt, Fyra böcker om een sann christendom. III, s. 92.

tröst.¹⁵ Om en sådan vän dör, blir den efterlevande så förtvivlad, att han själv önskar sig döden. Vännen var hans kurbits, som gav beskärm och skugga. Scriver har kurbitsbilden i flera skilda sammanhang. Kurbitsen är liktydig med blomstret på marken, som blommar en tid men sedan vissnar och dör.¹⁶ Den är skuggan, som stundom visar sig men strax försvinner, så att man icke vet, vart den tager vägen. Människans liv är sannerligen som Jonas kurbits, vilken en mask åt av, så att den förtorkades. Det grymma öde, som drabbade Jona och hans kurbits, kan även betraktas som en Guds egen bittra medicin, som han giver åt de kristna.¹⁷ Liksom hos Arndt kan kurbitsen givetvis betyda glädjen och skönheten i livet, som snabbt försvinna.¹⁸ Vårt hjärta röjer genom vår och Jonas vrede den mänskliga naturens kärlek till den timliga och jordiska trösten, när vi efter Guds vilja mista den. Swedberg, som ofta står i direkt beroende av Scriver, går särskilt i sin postilla efter denna linje.¹⁹

Rent hymnologiskt är psalmen "Gudz nåde och barmhertigheet / Bör oss alltid tacka och lofwa" intressant genom den gammaldags naiva bibelparafraseringen och de sparsamma kommentarerna. Gudsordet får komma till tals utan några mänskliga funderingar. Med detta sammanhänger ett annat synnerligen intresseväckande faktum. Jona skildras uteslutande som den gammaltestamentlige profeten, som utför Guds uppdrag i en bestämt angiven situation. Med andra ord. Kristussymboliken saknas alldeles. Detta är så mycket märkligare som denna symbolik, vilken som bekant är grundad i Nya testamentet och i Jesu egna ord, torde vara den verkliga förklaringen till Jona-motivets centrala ställning i mycken tongivande uppbyggelseliteratur.²⁰ Jona är framför allt uppståndelsens figur.²¹

En annan iakttagelse, som man gör vid studiet av Jona-psalmen, är återhållsamheten i berättelsen om profetens möte med havsvidundret. Det är det bibliska originalets sätt att berätta, som går igen.

"The kastade Jonam öfwer bord / Gudh beskärade strax en fisk så stoor / Han slöök honom medh en fart / Thet hafwet fast / stillades medh hast / Och hafwet bleff så klart. Dagar och nätter tree han satt / I fiskens bwk och altijdh badh / Gudh om hielp och tröst / Wår Herre sööt / Som wil ingens dödh / Halp honom aff nödh och brist. Gudh gjorde at fisken foor til land / Och skööt Jonam in på hwiitan sand / Honom skadde ey ett håår / Til lijff och siäl / Så ganska wäl / Til pass och sund han war."

Denna sakliga men likväl livfulla skildring kan lämpligen jämföras med

¹⁵ Müller, a.a., III, s. 79.

¹⁶ Scriver, a.a., III, s. 1092.

¹⁷ a.a., V, s. 400.

¹⁸ a.a., IV, s. 514 och 829.

¹⁹ Swedberg, Gudz barnas heliga sabbats ro. I, s. 849.

²⁰ Wahlström, a.a., I och II. Swedberg, a.a., II. 1712, s. 1006, 1224 f. och 1346.

²¹ Gps 172: 4. Arndt, Postilla, s. 274 och 566. Martin Mollerus, Praxis evangeliorum. II. 1675, s. 53.

Arndts framställningssätt.²² Med verkligt intresse uppehåller sig naturvetaren Arndt vid valfiskens uppträdande på scenen och tillfogar en drastisk och roande skildring av den store "slukaren." Psalmen anknyter icke ens till den gamla traditionen om att fisken var en valfisk utan konstaterar helt torrt, att det var en stor fisk. Den samtida litteraturen uttryckte sig icke så kortfattat och ansåg det höjt över allt tvivel, att fisken, som slukade Jona, verkligen var en valfisk.²³

Den 40 strofer långa krönikan om profeten Jona, som har fått bilda stomme i denna motivhistoriska studie, är icke något konstverk. Dess enkla uppbyggnad och parafraaserande metod ha redan omnämnts. Men i denna naiva enkelhet ligger dock mycket av konstnärligt värde. Psalmen är släkt med folkvisa, rimkrönika etc. Den har ett budskap, och den är besjälad av en rättfram berättarglädje, som skyr omständliga meditationer och allegorier. Det vore därför synd, om detta budskap skulle utplånas likt skrift i den vita sand varpå Jona hamnade, när valfiskens spydde ut honom.

Bengt Wahlström.

Rening av kyrka och kyrkogård

Under medeltiden voro vining av kyrka och kyrkogård liturgiska handlingar förbehållna biskopen. Däremot var det ofta praxis, att två andra biskopliga handlingar, rening av kyrka och kyrkogård, som befläckats genom dråp eller blodsutgjutelse, utfördes av präster. Ätminstone sedan slutet av 1200-talet reglerades detta förfarande genom påvlig dispens. En bulla, utfärdad den 28 oktober 1295 av Bonifacius VIII till ärkebiskop Nils Allesson av Uppsala, ger denne rättighet att låta utföra rening av kyrkor och kyrkogårdar i sitt stift genom någon präst, som var innehavare av prelatvärdighet, i de fall då han ej personligen kunde utföra dessa handlingar. Orsaken till detta medgivande anges vara stiftets vidsträckt-
het¹. En bulla av Clemens V, den 22 november 1309, låter medgivandet gälla hela Uppsala kyrkoprovins och föreskriver, att någon av kanikerna vid domkyrkorna skall utföra dessa reningar².

Liturgin för de biskopliga handlingarna återfanns i pontifikalet. Biskop

²² Se Wahlström, a.a., II.

²³ Gps 282: 11. Arndt, a.a., s. 134, 136, 137 och 287. Lütkekan, a.a., s. 889. Mollerus, a.a., I, s. 81 och 94. Müller, a.a., I, s. 266. Scriver, a.a., IV, s. 1303. Spiegel låter även valfiskens få en plats bland symboldjuren. B. Wahlström, Bispn och fisken. Provins-tidningen Dalsland 5/5 1954.

¹ Diplomatarium Suecanum n:r 1144.

² D.S. n:r 1639.